

A negatív integrációtól a félelem szociológiájáig¹

Sik Domonkos

sikdom@tatk.elte.hu

Beérkezés: 2018. 09. 25.

Átdolgozott változat beérkezése: 2019. 02. 20.

Elfogadás: 2019. 03. 19.

Összefoglaló: A tanulmány célja, hogy elemzési szempontokat kínáljon a félelem szociológiai vizsgálatához, és előkészítse a modernizáció folyamatával való összefüggések feltárását. Ehhez első lépésben egy a társadalomelméleti hagyományban háttérbe szoruló kérdés megválaszolására kerül sor: a társadalmi integráció motivációs bázisa negatív (az alapértelmezésben korlátlan személyes szabadság társadalmulást lehetővé tevő önkorlátozása, fenyegetettségérzés okán) és pozitív (önkorlátozás a társadalmulástól várt lehetőségek okán) típusának megkülönböztetésére. Második lépésben a negatív és pozitív igazodás-motiváció alapján a klasszikus modernitás integrációs mechanizmusainak (organikus szolidaritás, jogi-bürokratikus legitimitás, kommunikatív cselekvés, rendszer) modalitásait dolgozom ki, egyúttal kísérletet téve a köztük lévő egyensúly leírására. Harmadik lépésben a késő modernitásban lezajlott változásokat tekintem át a kockázattársadalom és a hálózati társadalom modelljei segítségével, bemutatva a negatív igazodás-motiváció expanzióját, valamint annak következményeit az új és régi cselekvéskoordinációs mechanizmusokra nézve. Az utolsó szakaszban ebből a perspektívából tekintek a félelem empirikus kifejeződéseit elemző szociológiai kutatásokra, kísérletet téve a különböző integrációs formák negatív modalitása és a félelem mintázatai közti kapcsolat felvázolására.

Kulcsszavak: társadalmi szerződés, társadalmi integráció, modernizáció, félelem

A klasszikus modernitás leírására törekvő társadalomelméleteket a köztük lévő különbségek ellenére összekapcsolja egy közös törekvés: felmutatni azokat a mechanizmusokat, melyek a lebomló tradicionális cselekvéskoordinációs formák helyére lépnek. Noha ezek az elméletek korántsem feledkeznek el sem a modern integrációs formák stabilizálásának nehézségeiről, sem pedig az általuk okozott zavarokról, mégis úgy tekintenek rájuk, mint olyan alternatív logikára, ami a hagyományon alapuló koordinációs mechanizmusokhoz hasonlóan képes mikro- és makroszinten stabilizálni a társulásokat. A késő modernitás társadalomelméletei ezzel szemben abból indulnak ki, hogy egyre kevésbé állnak rendelkezésre a hétköznapi cselekvések és életutak stabilizálására képes integrációs mechanizmusok. Minthogy a késő modernitás a szüntelen változásról szól, így integrációja is az adaptációhoz szükséges flexibilis kapcsolódások szintjén értelmezhető. E sok szempontból eltérő di-

1 A tanulmány a *Szolidaritás a késő modernitásban* című kutatás keretében készült (FK 129138).

agnózisok közös fenomenológiai nevezője a bizonytalanság és kiszámíthatatlanság tapasztalata. Mindez arra utal, hogy szemben a klasszikus modernitással, ahol az újfajta társadalmi zavarok ellenére a stabilitás horizontja továbbra is adott volt, a késő modernitásban ez hiányzik. A kortárs társadalmaknak nem egyszerűen az új integrációs formákra való áttérés és a belőlük fakadó kihívások kezelésének feladatával kell megküzdeniük, hanem a cselekvéskoordinációs mechanizmusok egy olyan készletére kénytelenek támaszkodni, mely a stabilitásnak immár az ígértét sem hordozza magában.

Az alábbi tanulmány kiindulópontját e diagnózisok jelentik. Arra teszek kísérletet, hogy bemutassam a klasszikus modernitást meghatározó cselekvéskoordinációs mechanizmusok fragmentálódása nyomán kialakult késő modern integrációs viszonyok egy napjainkban kulcsfontosságúvá váló fenomenológiai következményét, a félelem expanzióját. E célból elsőként a cselekvéskoordinációs mechanizmusok modalitására vonatkozó kérdést vizsgálom meg a klasszikus szerződéselméletek segítségével: Hobbes alapján az egyéni szabadság önkorlátozásának félelem által (negatív), Rousseau alapján pedig a látens potenciálokba vetett remény által jellemezhető (pozitív) mintázatát mutatom be. Minden cselekvéskoordinációs mechanizmus jellemezhető e kétféle *igazodási motiváció* szerint: az integráció negatív és pozitív dimenzióját az fejezi ki, hogy a társulás mitől védi meg az egyént, és hogy milyen cselekvési pályákat tesz hozzáférhetővé számára. E megkülönböztetésből kiindulva minden társulás jellemezhető abból a szempontból, hogy az integráció mely dimenziója domináns: az egyének valami mástól való félelmükben igazodnak hozzá, vagy valamely céljuk megvalósításához remélnék segítséget tőle?

A tanulmányban e kérdéseket járom körbe a klasszikus (Durkheim, Weber) és a késő modernitással (Castells, Beck) kapcsolatban: egyrészt azt vizsgálom meg, hogy a meghatározó integrációs mechanizmusok mitől védik meg a cselekvőt és milyen cselekvési horizontokat nyitnak meg számára, másrészt azt, hogy a pozitív és negatív dimenzió milyen egyensúlya jellemző. Következtetéseim szerint a késő modernitásban az integrációs mechanizmusokat immár nem az stabilizálja, hogy kiszámítható módon lehetővé tesznek bizonyos társulási formákat, hanem leginkább az, hogy a különböző veszélyekkel szembeni védelem ígértét rejtik magukban, így fenomenológiai szinten sem annyira a társakba vetett bizalom, sokkal inkább a félelem logikája alapozza meg őket. A záró szakaszban ennek megfelelően a félelemre vonatkozó szociológiai diskurzusokkal kapcsolatos empirikus kutatások eredményeit kapcsolom hozzá a társadalomelméleti elemzéshez.

A társadalmi szerződéstől a társadalmi integrációig

A modernitás hajnalán született szerződéselméletek egy – sok szempontból a klasszikus és késő modernitás közti átmenetet kifejező, mai állapothoz hasonló – liminális pillanatot ragadnak meg: egy olyan helyzetet, amikor nem egyszerűen az integrációs

formák közti választás, hanem sokkal inkább maga az integráció válik kérdésessé. A vallási világgép naturalizált kereteinek megkérdőjeleződésével a kora újkori filozófiában alapvető kérdésként tört felszínre a szabadság problematikája: kikezdehetetlen alapok híján a megismerés, az etika és a történelem szintjén egyaránt nyitottá váltak az emberi egzisztencia határai. Társadalomfilozófiai szempontból ez a paradigma-váltás egyén és társadalom viszonyának tisztázására irányította a figyelmet. Ahogy a személyközi hierarchiák vallási alapjai megszűntek orientációs pontként szolgálni, úgy váltak tisztázandóvá a potenciálisan szabadon formálható viszonyok adekvát keretei. A társadalmiszerződés-elméletek kontextusában a társulásra vonatkozó kérdés elválaszthatatlanul összefonódott azokkal a dilemmákkal, hogy a szabadság mely korlátai tekinthetők legitimnek, továbbá milyen félelmek és remények igazolhatják elfogadásukat. A szerződéselméletek klasszikusai által kidolgozott szempontok felidézésétől éppen ezért az várható, hogy tisztázhatóvá válnak a társadalmi integráció olyan látens aspektusai, melyek a modern társadalomelméletek számára már vakfoltban maradnak.

Míg a modernitás hajnalán az integráció kulcskérdése az – általános egzisztenciális téteket megidéző – szabadsággal való konfliktus volt, addig annak klasszikus és kései szakaszában a cselekvéskoordináció funkcionalitása lett.² Ezen háttérbe szorult dimenziók felelevenítése fogalmi eszközöket kínál a késő modernitás integrációs szerkezetváltozásának megértéséhez is: az nem csupán a funkcionális leromlás perspektívájából, hanem a szabadság korlátai felől is leírhatóvá válik. E célból Hobbes és Rousseau szerződéselméleteit idézem fel, melyek bizonyos értelemben kijelölik a klasszikus társadalomfilozófiai gondolkodás horizontjának két sarokpontját.³ Segítségükkel rekonstruálható, hogy a modernitás hajnalán milyen lehetőségtere rajzolódott ki a vallási tradíciók megkérdőjelezhetetlen autoritása alól felszabaduló cselekvők társulásának.

Hobbes politikai filozófiai elemzései, mint ismeretes, az „emberi természet” általános jellemzéséből indulnak ki, amit elemi szinten a túlélés és a nyers vágykielégítés feltételeinek biztosítása határoz meg. Megkérdőjelezhetetlen vallási-tradicionális ontológiai bázis híján az egyén egyetlen elidegeníthetetlen természetes joga a saját élet védelme, melynek érdekében korlátlan szabadságot élvez. Ugyanakkor, minthogy a totális háborúskodás konstellációja messzemenően kiszámíthatatlan, minden cselekvőnek elemi érdeke annak meghaladása. Erre lehetőséget az kínál, ha egyidejűleg mindenki lemond saját korlátlan szabadságáról, és átruházza azt egy kollektív ágensre (az államhatalomként felfogott Leviatánra), aki a hatalom monopolistájaként magára vállalja az egyének egymástól való védelmének feladatát (Hobbes 1999: 172). Hobbes megoldása szerint egy olyan modellben, ahol pusztán a saját élet védelmére való törekvést tekintjük a cselekvők univerzális sajátosságának, az egyetlen racionális stratégia

2 E hangsúlyváltás tetten érhető már az alapítóatyák munkájában is, explicitte ugyanakkor a Parsons utáni társadalomelméletekben válik, melyek rendre a „kettős kontingenciát” kezelni hivatott cselekvéskoordinációs mechanizmusok felől közelítenek az integráció kérdéséhez (Parsons–Shils 1951: 16).

3 Hobbes és Rousseau gondolatmenetének részletes elemzéséhez lásd pl. Ludassy (1978, 1999).

az egyéni szabadságok kollektív átruházása egy abszolút államhatalomra. Rousseau elemzései ennek a gondolatmenetnek kínálják egy alapvető szinten az alternatíváját. Míg Hobbes szerint a természeti állapotban a semmilyen korlát által nem szabályozott, pőrén megmutatkozó emberi természet olyan félelmetes referenciapontként szolgál, amihez képest az abszolút hatalomkoncentráció Leviatánja is vonzónak bizonyul, addig Rousseau álláspontja szerint a természeti állapothoz képest a társadalmulás – kulturális és morális szempontból egyaránt – eleve hanyatlástörténetként értelmezhető. A létező társadalmak története a morális szempontból igazolhatatlan egyenlőtlenségek története, mely tény a kulturális produktumok legfeljebb elfedni képesek, ellensúlyozni már nem (Rousseau 1978: 15).

Ebből következően Rousseau elméletstratégiája gyökeresen különbözik Hobbesétól: nem az emberi természet univerzális antropológiai modelljéből kívánja levezetni egy vallási-tradicionális alapoktól megfosztott társulás lehetőségfeltételeit, hanem a torzult társadalomfejlődés egy modelljéből kiindulva annak egy olyan potenciális folytatását vázolja fel, amiben korrigálhatók az egyenlőtlenségek és azok következményei. A társadalmi szerződés egy olyan újrakezdés lehetőségét rejt magában, amely révén – ha a civilizáció által meg nem rontott természeti állapotba való visszatérés nem is, de – a szabadság és egyenlőség megteremtése lehetséges (Rousseau 1997: 13). Annak ellenére, hogy a különböző történeti formákat öltő egyenlőtlenségek egy olyan állapotot stabilizálnak, amely az emberi természetet és a társas viszonyokat egyaránt torzítja, korántsem lehetetlen az átformálásuk. Erre a társadalmi szerződés kínál lehetőséget, vagyis egy olyan aktus, melynek keretében a társulás minden tagja lemond a közösség javára minden jogáról. Ennek következményeként egyenlőség jön létre a jogok szintjén, amennyiben egyforma, az élet egészét átható szabályok lesznek mindenkire érvényesek.

A két szerződéselmélet az egyéni szabadság – társulások létesítéséhez elengedhetetlen – korlátozásának két különböző motivációs bázisát nevezi meg. Hobbes számára meghatározó a vágyaikat kontrollálatlanul kielégítő társaktól való félelem: végső soron ez az, ami arra ösztönzi az élete védelmére törekvő cselekvőt, hogy mindenki mással együtt maga is lemondjon szabadságáról az állam számára. Rousseau szempontjából a történetileg kialakult társulásoktól elválaszthatatlan, azonban igazolhatatlan egyenlőtlenségek felszámolásának lehetősége a döntő: az motiválja az egyént – az egyenlőtlenség által óhatatlanul torzított, és ennyiben valójában látszólagos – individuális jogai feladására, hogy a helyükre lépő, általános akaratot kifejező törvények révén a társak által elismert, tényleges szabadsággal ruházódik fel. Berlin közismert megkülönböztetésére utalva (1990) e kétféle motivációs bázist *negatív* és *pozitív* jelzővel illelhetjük. Hobbes szerződéselmélete abban az értelemben a negatív szabadság kérdése körül forog, hogy a társulás végső célja a – mindenkéltől az egyéni életet szavatoló – biztonság megteremtése. A hobbesi cselekvő azért hajlandó lemondani társaival egyidejűleg a korlátlan cselekvési szabadságáról, mert ettől várja, hogy a többiek sem korlátozzák önkényesen a cselekvési körét. Vagyis

számára a társadalmi szerződés a negatív szabadság záloga: a Leviatán biztosítja azt a teret, amin belül nem kell mások beavatkozásától tartania. Rousseau vizsgálódásai ezzel szemben a pozitív szabadság kérdése körül forognak. A társulás végső célja szerte az, hogy az inherens egyenlőtlenségek okán korrumpálódott társadalmi konszolidációt korrigáljuk, mégpedig azért, hogy a többség cselekvési képességét valójában korlátozó történetileg kialakult szokások helyett egy a szabadságot mindenki számára biztosító, új megállapodást kötünk. Vagyis számára a társadalmi szerződés a pozitív szabadság záloga: az igazságosság elemi szintjét biztosító törvények révén válhat egyáltalán ágenssé az ember, törekedhet a képességeiben rejlő lehetőségek szabad megvalósítására. Ennek megfelelően Hobbes és Rousseau szerződéselméleteire úgy szokás tekinteni, mint a szabadságról a társulás céljából történő önkéntes lemondás negatív és pozitív formájának első leírásaira.

A társadalmi szerződés negatív és pozitív formájának fogalmi bevezetése után visszatérhetünk ahhoz a kérdéshez, hogy milyen szempontokat kínálnak e szerződéselméletek a társadalmi integráció problematikájához. Hobbes és Rousseau egyaránt arra tesznek kísérletet, hogy egy metafizikai előfeltevésektől megtisztított modelljét alkossák meg annak a folyamatnak, amelynek során az egyéni cselekvők, lemondva a privát érdekek korlátlan érvényesítésének szabadságáról, önként vállalják a társakhoz igazodás kényszerit és társulást hoznak létre. A kihívás, amivel a szerződéselméletek szembenéztek, abban állt, hogy a szabadság korlátozásának külsődleges (vallási-tradicionális legitimációjú) forrásai helyett egy önkéntességen és belátáson alapuló, belső forrást kellett felmutatniuk.⁴ A klasszikus szerződéselméletek kulcskérdése ennek megfelelően az, hogy miért korlátozza szabadságát a cselekvő, ha erre semmilyen megkérdőjelezhetetlen, külsődleges autoritás nem kényszerítheti. Egy a cselekvők önkéntes beleegyezésén alapuló társulást csakis ennek megnyugtató megválaszolása alapozhat meg. Ilyen válasz hiányában a modern – vagyis nem vallási-tradicionális külső kényszerítésen alapuló – társulás ellehetetlenül, aminek egyaránt lehet következménye a dezintegráció mellett a háborúhoz való visszatérés vagy a modernitásról való lemondás.

A társulás lehetőségére vonatkozó kérdezést a szociológiai társadalomelméletek a szerződéselméletektől eltérő ponton kezdik. A külsődleges kényszerektől független, önkéntes társulási szándékot evidensként kezelik, ennek esetlegességére nem kérdeznek rá, és csupán a cselekvéskoordináció mikéntjét elemzik. Fókuszukban az interakciós helyzetekben inherensen felbukkanó kettős kontingencia csökkentésének technikái állnak. Ennek megfelelően központi kérdésük az, hogy milyen mechanizmusok segítségével csökkenthető a cselekvők számára adott kölcsönös kiszámíthatatlanság. Ezen a ponton kapcsolhatók egymáshoz a szerződés- és társadalomelméletek: míg az előbbiek a szabadság önkéntes korlátozásának, vagyis a társakhoz való alkalmazkodásnak a lehetséges motivációs bázisait írják le, addig az utóbbiak

4 Ennek megfelelően érvel úgy Riley, hogy a szerződéselméletek kulcskérdése az „akarat” problematikája: vagyis milyen módon lehet motiválni a korábban igazodásra kényszerített cselekvőket arra, hogy önként vessék alá magukat hierarchiaknak (Riley 1982: 22).

a cselekvéskoordináció különböző technikáit, vagyis az alkalmazkodás módjait. E két szint nem csupán kiegészíti egymást, hanem szoros kapcsolatban áll egymással: a szabadság korlátozásának eltérő motivációs bázisai keretezik az egyes cselekvéskoordinációs mechanizmusokhoz való viszonyt, miközben adott integrációs konstellációban szerzett tapasztalatok formálják az előbbieket. Ezek az összefüggések jelölik ki a szerződés- és társadalomelméletek összekapcsolásának tétjét: egyaránt végiggondolható, hogy adott integrációs viszonyok között a szabadság negatív vagy pozitív tapasztalatai válnak-e dominánssá, illetve az is, hogy a társakhoz való igazodás negatív vagy pozitív motivációja miként módosítja a különböző cselekvéskoordinációs mechanizmusok működését. Az alábbi fejezetben e kérdéseknek eredek utána, elsőként klasszikus társadalomelméletek segítségével.

Negatív és pozitív integráció egyensúlya a klasszikus modernítésben

A társadalmi integráció – szerződéselméletek által feltárt – igazodás-motivációs, valamint –társadalomelméletek által elemzett – cselekvéskoordinációs szintjeinek megkülönböztetése összetett elméleti horizontot tesz hozzáférhetővé. Egyrészt a különböző társadalomtörténeti periódusokra jellemző integrációs viszonyok alapján feltehető a kérdés, hogy a bennük átélt tapasztalatok a társakhoz való igazodás milyen motivációs bázisát valószínűsítik. Másrészt megvizsgálható az is, hogy a különböző integrációs mechanizmusoknak milyen modalitásait hozzák létre a pozitív és a negatív társulási motivációk. E két kérdésre a társadalomelméletek két eltérő szintje segítségével válaszolhatunk: az elsővel kapcsolatban a modernítésre vonatkozó kordiagnózisok, a másodikkal pedig a cselekvéskoordinációs mechanizmusokról alkotott tipológiák igazítanak el. Az alábbi fejezetben a klasszikus modernítés jellemzésére teszek kísérletet Durkheim és Weber elméletei segítségével. Minthogy a modernítást a különböző szakaszokban megjelenő cselekvéskoordinációs mechanizmusok váltakozása helyett azok egymásra rétegződése jellemzi (Sik 2015), ezért e konstellációk elemzése nem egyszerűen a késő modernitásbeli folyamatok előzményeként tarthat számot érdeklődésre, hanem annak aktuális megértése szempontjából is. Ebben az értelemben a klasszikus modernítésre vonatkozó vizsgálódások előkészítik a késő modernitás elemzését.

Durkheim a modernizáció folyamatát az integráció perspektívájából funkcionális differenciálódásként írja le. Álláspontja szerint az archaikus társadalmakra jellemző, a kollektív tudat által biztosított hasonlóságon alapuló cselekvéskoordinációs mechanizmusokat a különböző teljesítményekre szakosodott cselekvők egymásrautaltságának organikus modellje váltja fel. Ez az átalakulás ugyanakkor korántsem mentes a nehézségektől és ellentmondásoktól: a funkcionális egységek együttműködésének megszervezése olyan integrációs kihívásnak tekinthető, mely többféle csapdát is magában rejt. A szabályozás tökéletlensége egyrészt anomikus

munkamegosztást eredményezhet, melynek egyaránt tünetei a munkaerőpiaci anomáliák vagy a tudomány és ipar összehangolásának hiánya (Durkheim 2000). Másrészt igazságtalan munkamegosztáshoz vezethet, amennyiben az egyenlőtlenségek nem az erőfeszítések különbségeiből fakadnak, hanem önkényes versenyelőnyökből. Az integráció modern formájának anomáliái ráadásul nem csupán a társadalom működése, hanem az egyén szintjén is érzékelhetők. Ezek legszélsőségebb formában az egyéni élet folytathatatlanságában fejeződnek ki: a túlzott integráció altruista, a túlszabályozás fatalista, az elégtelen integráció egoista, a szabályozás hiánya pedig anomíás öngyilkossághoz vezethet (Durkheim 2001).

Weber a modernizáció folyamatát alapvetően racionalizációként ragadja meg. Ez nem csupán a gazdaság (kapitalista üzem) és a politika (bürokrácia) területén jelenik meg egyfajta kalkulatív, költséghatékonyságra irányuló célracionálitásként, hanem áthatja a hétköznapi életet (optimalizált életvitel) és a kultúrát (modern zene) is a világképek elvarázstalanodásának formájában. Ilyenformán a formális racionalitás a modernitásban a társas cselekvések olyan általános szervezőelvévé válik, ami az élet minden területét áthatja. Annak ellenére, hogy a célracionális technikai logikájának térnyerését elkerülhetetlennek tartja, korántsem tekinti e folyamatot ellentmondásoktól mentesnek. Annak korlátlan fokozódása mindenekelőtt a kialakulásakor még fontos értékbeli alapok (pl. protestáns ethosz) háttérbe szorulását eredményezi, aminek következtében öncélúvá, vagyis végső soron értelmetlenné válik a világ minél hatékonyabb uralására való törekvés. Ezen értelmi kiüresedés fejezi ki a modernitás paradox fejlődéspotenciálját: miközben az instrumentális racionalizálódás a célok megvalósításához minden korábbinál hatékonyabb eszközöket hoz létre, a hatékonyság alapján szerveződő társadalmi keretek – egyfajta bürokratikus-gazdasági vasketrecként – egyúttal felszámolják a célok meghatározásának szabadságát (Weber 1987, 1995).

Természetesen a klasszikus modernitás e két elmélete korántsem fedi le a modernizációs folyamatok összességét. Ugyanakkor kiválasztásuk mégsem önkényes: egy korszak legnagyobb hatású szociológiai leírásaiként annak központi jelentőségű integrációs változásait és patológiáit ragadják meg.⁵ E kordiagnózisok alapján ilyenformán kísérletet tehetünk annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy a bennük kifejeződő tapasztalatok a társakhoz való igazodás mely motivációs bázisát erősítik: inkább a világtól való félelem által motivált „negatív” szerződésre utalnak, vagy pedig a közösen elérhető célok reménye által meghatározott „pozitívra”? Annak ellenére, hogy Durkheim és Weber a modernizáció különböző dimenzióit állítják középpontba és az ezek mentén keletkező eltérő zavarokat azonosítanak, elméletstratégiájukban mégis hasonlóan járnak el. Mindketten felmutatják az integrációs mechanizmusok tradicionálist felváltó, jellegzetesen modern formáit, melyek rá-

5 Hasonló szempontból kísérletet tettem Bourdieu és Habermas elméleteinek vizsgálatára is, azonban helyhiány miatt csupán utalni tudok arra, hogy a kommunikatív racionalitás vagy éppen a mezők differenciálódása a Durkheim és Weber által bemutatott folyamatokhoz hasonlóan egyszerre mutatja be tradicionális integrációs logikák háttérbe szorulását és helyükre újak stabilizálódását.

adásul nem egyszerűen alternatívái a korábbiaknak, hanem azokhoz képest újszerű távlatokat is nyitnak.

Akár a munkamegosztásra, akár az instrumentális racionalizálódásra utalunk, belátható, hogy valamilyen választ kínálnak arra a kérdésre, miként képzelhető el a kollektív tudat, a vallási legitimitáció és autoritások hiányában társadalmasulás. E válaszok továbbá azt is magukban foglalják, hogy az előzményekhez képest az új integrációs formák a cselekvők lehetőségterét miként tágítják ki: nagyobb adaptivitást, a természet hatékonyabb uralását teszik lehetővé. Ebben az értelemben a modern integrációs formák alapvető tapasztalata legalább részben pozitívnak tekinthető: kereteik között a társulást nem egyszerűen egy nagyobb veszély elhárításának reménye motiválja, hanem a társulás révén megszerezhető potenciálok aktualizálása. Ezt a képet árnyalják ugyanakkor az integrációs zavarok és diszfunkciók új formái. Az integráció és szabályozás zavarai, a célmeghatározáshoz szükséges értékek és értelem elvesztése egyaránt olyan veszélyekre utalnak, amik a modernitástól elválaszthatatlanok. Ebben az értelemben a pozitív igazodás-motivációk mellett negatívak is születnek: a klasszikus modernitás cselekvője azért is törekszik társulásra, mert magára marad a normák világában való eligazodás feladatával és kétségessé válik számára a cselekvés értelme.

Ilyenformán kettősség jellemzi igazodás-motivációját: abban egyaránt megtalálhatók pozitív és negatív elemek. A köztük lévő egyensúly határozza meg, hogy a cselekvők a különböző cselekvéskoordinációs mechanizmusok által szervezett konkrét társadalmi terekbe miként kapcsolódnak be. Attól függően, hogy valamely társadalmi zavartól való félelem és annak elkerülésének szándéka hajtja az adott integrációs logika által szervezett társulásba, vagy pedig valamely kollektív teljesítményhez való hozzájárulás és eredményeiből való részesedés, egyazon cselekvéskoordinációs mechanizmus egyik vagy másik modalitása kerül előtérbe. Ez alapján a Durkheim és Weber elméleteiben felbukkanó integrációs mechanizmusokkal kapcsolatban egyaránt megfogalmazható a kérdés, hogy miként jellemezhetők a negatív és pozitív igazodás-motivációhoz tartozó modalitásaik. Utóbbiak tekintetében az integrációs formák jellegzetes teljesítményei igazítanak el, előbbieik szempontjából pedig a torzulások és diszfunkciók tekinthetők az elemzés kiindulópontjának.

Durkheim esetében a modernitás domináns integrációs formája az organikus szolidaritást kifejező, funkcionálisan differenciált munkaerőpiac. Az ebbe való bekapcsolódás pozitív igazodás-motivációja nem más, mint az a remény, hogy saját specifikus szaktudásának produktumait a többiek rendelkezésére bocsátva az egyén részesülhet mások szakértelmének gyümölcseiből. Így a specializációnak köszönhetően összességében mindenki hatékonyabban, jobb minőségben elégítheti ki szükségleteit. Az organikus szolidaritással való azonosulás ilyenformán nem csupán magánérdeket fejez ki, hanem sokkal inkább közös érdeknek tekinthető (az „általános akaratra” utal). Ennek megfelelően amellet, hogy egy a saját szakma iránti elhivatottságot kifejező hivatásethoszt implikál, egyúttal a munkamegosztás funk-

cionális egészének preferálását is magával vonja. Ehhez képest értelmezhető az organikus szolidaritás negatív igazodás-motivációja. Az önkényes egyenlőtlenségek, a szabályozatlanság, a dezintegráció, a túlszabályozottság vagy a túl szoros kényszerstruktúra tapasztalatai egyaránt arra ösztönzik a cselekvőt, hogy az organikus szolidaritás keretein kívül keressen boldogulást. Így amennyiben mégis bekapcsolódik a munkamegosztás hálózataiba, azt korántsem az abban rejlő lehetőségek iránti remény fogja motiválni, hanem sokkal inkább egy a negatív tapasztalatoknál is nagyobb fenyegetés előli menekülés. Ilyennek tekinthetők a mechanikus szolidaritás integrációs viszonyaitól vagy a kizárástól való félelem: amennyiben ezek dominálják a cselekvőperspektívát, az organikus szolidaritás a diszfunkciói ellenére is preferálandóként mutatkozik meg. Azonban az integrációban való részvétel ez esetben nem implicál sem hivatásethoszt, sem pedig a rendszerbe vetett hitet, csupán a kiközösítéstől és repressziótól való félelem perspektívtávlanságát.

Weber álláspontja szerint a modern társadalmak integrációját elsősorban a társadalmi kapcsolódások formális racionalitást kifejező jogi-bürokratikus legitimitása képes biztosítani. E keretek elfogadásának pozitív igazodás-motivációját az észszerűség szempontjai támasztják alá. A tudományos tudásra támaszkodó, racionálisan megszervezett üzem a gazdaságban, a szerződéses viszonyok a polgárok között, a bürokratikus intézmények pedig az állam vonatkozásában teremtik meg az együttműködés minden korábbinál racionálisabb kereteit. Minthogy ezek révén biztosítható a természet hatékony uralása és a társadalmi viszonyok stabilizálása, így végső soron a cselekvők jól belátható magánérdeke a jogi-bürokratikus legitimitáshoz való igazodás: erre alapozva ugyanis saját cselekvési területet tágíthatják ki. Ennek megfelelően a jogi-bürokratikus legitimitás egy formális racionalitáson alapuló identitást alapoz meg, melynek nem csupán egy metafizikai magyarázatoktól megtisztított világgép, hanem egyúttal egy tisztán kalkulatív beállítódás is következménye. Ehhez képest nyer értelmet az instrumentális racionalitás által okozott zavarokkal és patológiákkal összefüggő negatív igazodás-motiváció. A célokat illető orientációvesztés, az értelmes élettől való megfosztottság és a formális racionalitás kényszerstruktúrája egyaránt elfordít a jogi-bürokratikus legitimitáson nyugvó társadalmi kapcsolatoktól. Ha valaki e szenvedésteli tapasztalatok ellenére is rájuk támaszkodik, az olyan félelmetes potenciálokra utal, melyek náluk is veszélyesebbnek tűnnek. Ilyenek lehetnek a megszokott eszközök repetitív ismétlésén alapuló tradicionális, a kontrollálatlan indulatok által szervezett affektív, vagy éppen a következményekre való tekintet nélkül, kritikátlanul elfogadott dogmákon alapuló értékracionális cselekvési terek. Abban az esetben, ha a korlátozott racionalitáson alapuló társadalmi kapcsolódásoktól való félelem meghatározóvá válik, a jogi-bürokratikus legitimitációt csupán „jobb híján” választják a cselekvők, mintegy torzító hatásai ellenére. E negatív igazodás-motivációra ugyanakkor nem épülhet rá egy kalkulatív-tervező világhoz való viszonyulás, csakis egy az irracionalitástól menekülni igyekvő, ám valójában orientációvesztett cselekvőperspektíva.

Az integrációs formák kétféle modalitásának megkülönböztetése új dimenziót nyit a társadalomkritika számára. A klasszikus modernitás elméleteiben közös pontnak bizonyult, hogy a pozitív és negatív igazodás-motivációk egyensúlyára utaltak: párhuzamosan mutatták fel az integráció újszerű formáit és azok patológiáit. Abból ugyanakkor, hogy általánosságban nem állapítható meg egyik vagy másik egyértelmű dominanciája, korántsem következik, hogy ez ne is lenne lehetséges. A továbbiakban ebből a szempontból tekintem át a késő modernitás integrációs mechanizmusait.

A negatív integráció expanziója a késő modernitásban

A késő modernitás önálló társadalomtörténeti szakaszként való meghatározását a posztmodern elméletek által támasztott kihívások hívták életre (Sik 2015: 29). Az alábbiakban két olyan elméletet tekintek át, melyek fundamentális szerepet játszanak a késő modernitás diskurzusaiban.⁶ Arra a két kérdésre keresek választ, hogy – a kordiagnózisok alapján – a késő modernitásban a negatív és pozitív igazodás-motivációk továbbra is egyensúlyban vannak-e; illetve milyen modalitásai írhatók le az újonnan megjelenő cselekvéskoordinációs mechanizmusoknak. Noha az e korszakra vonatkozó társadalomelméleti diskurzus teljes áttekintése nem áll módomban, az alábbiakban kiválasztott szerzők segítségével igyekszem átfogó képet felvázolni a legfontosabb társadalmi változásokról és új integrációs mechanizmusokról. Beck a kockázatokat és az individualizációt, Castells pedig a globális kapitalizmust életre hívó információs termelési módot állítja diagnózisai középpontjába. Eközben a reflexivitásra, valamint az információs hálózatokra utalnak az integráció lehetséges új formáiként.

Beck kockázattársadalomra vonatkozó elemzései bizonyos értelemben a késő modernitás elméleteinek kezdőpontjaként értelmezhetők. Gondolatmenetének kiindulópontja a modernitás egyszerű és reflexív szakaszának megkülönböztetése: míg az előbbit az értéktöbblet előállításának és redisztribúciójának logikája határozza meg, addig az utóbbit a kockázatok létrehozásának és elosztásának szempontjai. A késő modernitást a kockázatoknak egy olyan köre jellemzi, melyet semmilyen tudományos tudáson vagy biztosítási logikán alapuló intézményrendszer nem képes kezelni. Ennek oka az, hogy a tudományos fejlődés eredményeként irreverzibilis katasztrófákkal – potenciálisan az emberi faj kipusztításával – fenyegető technikák váltak hozzáférhetővé és kerülnek alkalmazásra (pl. atomenergia, géntechnológia). A nyilvánosságba kerülve a késő modern kockázatok olyan vonatkoztatási pontokká válnak, melyek egyaránt átalakítják a társadalmi integráció lehetőségterét és a cselekvők horizontját. E transzformációk legfontosabb szintje a hagyományos és ipari társadalmak strukturáló dimenzióinak, a rendi és osztálylogikának a felszámolá-

6 A tanulmány egy teljesebb változatában Beck és Castells mellett Giddens, Bauman, Lash és Rosa modernizációelméletei is megvizsgáltak a fenti szempontokból, melyek következtetéseik tekintetében az előbbiekhöz hasonló irányba mutatnak.

sa, és ezzel összefüggésben az individualizálódás fokozódása. E felszabadulásnak ugyanakkor sajátos ára is van: a kockázatok kezelésére hivatott intézmények elvesztik autoritásukat, az egyén magára marad a magán- és közéletet érintő döntésekkel. Ebben az értelemben arra kényszerül, hogy felfokozott reflexió keretében folyamatosan kockázati becsléseket tegyen a jövőre vonatkozóan (Beck 2003).

Castells kordiagnózisának kiindulópontja az iparit felváltó információs fejlődési mód megjelenése. Ennek kialakulása szempontjából egyaránt döntő szerepet töltött be az információs technológia forradalma és a globális pénzügyi piacok deregulációja. Ezek hatására ugyanis mind a fizikai, mind pedig a szabályozási akadályok elhárultak a pénzügyi szektor által dominált globális kapitalizmus kialakulása elől, ami alapvetően alakítja át a vállalkozások, a munkavállalók, az állami és civil aktorok mozgásterét. A vállalkozások számára kulcskérdéssé válik a globális keresleti és kínálati ingadozások minél pontosabb követése, amihez elengedhetetlen a termelési folyamatok flexibilitásának növelése. Az ipari fejlődési módban megszokott bürokratikus, centralizált szervezeti formák ennek megfelelően átadják helyüket a szabadon bővíthető-szűkíthető, valós idejű számításokon és kommunikáción alapuló hálózati logikának. Ehhez a munkavállalók is kénytelenek igazodni, az életvilág ritmusának fragmentálódásával, a kiszámítható életút feladásával fizetve (Castells 2010).

Végigtekintve a késő modernitás e két meghatározó kordiagnózisán, szembevető a klasszikus modernitás keretei között születettekhez képesti különbség. Ez utóbbiak az integráció olyan modelljeire utaltak, melyek mindenekelőtt új, a tradicionális társadalmakban nem hozzáférhető horizontokat nyitnak, még akkor is, ha torzulások és paradoxonok korlátozzák is kiteljesedésüket. Ezzel szemben a késő modernitás elméleteinek kiindulópontja az integráció klasszikus modernitásbeli formáinak kudarca: Beck a kollektív kockázatok menedzselése, Castells a lokálisan beágyazott reálgazdaság és munkaerőpiac szintjén mutatja be, hogy miként válnak inadekváttá a klasszikus modernitás cselekvéskoordinációs mechanizmusai. Noha e kudarc mellett kísérletet tesznek olyan újfajta integrációs formák felkutatására is, melyek betölthetik az így keletkező űrt, ezekre úgy utalnak, mint amik csupán korlátozott szerepet tudnak betölteni. Bár a reflexivitás, a hálózatosodás, az információs logika a saját szempontjából kiemelt adaptációs potenciállal bír, mégis egyformán szűk pályán mozog. Szemben a klasszikus modernitás integrációs formáival, melyek új távlatokat nyitottak, felvillantva a tradíciókból fakadó torzulások kezelési potenciálját, a késő modernításban felbukkanó mechanizmusok csupán különböző kényszerekhez való alkalmazkodást tesznek lehetővé, anélkül, hogy választ kínálnának a klasszikus modernitás torzulásaira. Ráadásul e felemás teljesítmény mellett maguk is további, új típusú torzulások kialakulásához járulnak hozzá.

A reflexió a kezelhetetlen kockázatok és a megkérdőjeleződött szakértelem által generált bizonytalanságot képes ugyan csökkenteni, azonban nem kínál megoldást az olyan problémákra, mint az értelemvesztés vagy az anómia. Továbbá abból fakadóan, hogy az egyén magára marad olyan döntésekkel és felelőségekkel, melyek

hez korábban társadalmi segítséget kapott, új problémák is keletkeznek. A hálózati és információs logika választ kínál ugyan arra a kérdésre, hogy miként tudnak a vállalatok és a munkavállalók hatékonyan boldogulni a globális pénzpiacok megváltozott strukturális viszonyai között, azonban arra már nem, hogy a munkamegosztás integrációs és szabályozási zavarai vagy éppen az egyenlőtlenségek miként kezelhetők. Ráadásul a lokális és globális közti konfliktus formájában új problémák kialakulásához is hozzájárulnak. Ebben az értelemben megállapítható, hogy a klasszikus modernitással szemben a késő modernitásban felbukkanó integrációs mechanizmusok egy olyan állapotra utalnak, melyben az integráció negatív és pozitív igazodás- motivációi közti egyensúly az utóbbiak kárára felborul.

Az integráció új formáinak létrejöttét nem a társadalmasulás problémáinak megoldásába vetett hit legitimálja, hanem az integráció ellehetetlenülésének tapasztalata, valamint az ennek következtében előállt, relatíve dezintegrált állapothoz való adaptáció kényszere. Ilyenformán alapvetően negatív igazodás- motiváció szervezi a késő modern társadalmakat: a társulások létrejöttét nem az indokolja, hogy valamilyen közös problémára megoldást remélnék a cselekvők az együttműködéstől, vagy hogy új lehetőségeket várnak tőle, hanem sokkal inkább az, hogy valamilyen félelmetesebbnek tartott perspektíva elől menekülnek a kényszeredett együttműködésbe. A negatív és pozitív igazodás- motivációk közti egyensúly megbomlása mindezekelőtt azt eredményezi, hogy a késő modernitás integrációs mechanizmusai elsősorban a valamitől való félelem logikája szerint szerveződnek. Ezen túlmenően azt is jelenti, hogy a klasszikus modernitás továbbélő integrációs mechanizmusai is átalakulnak: a pozitív igazodás- motiváción alapuló modalitásaik háttérbe szorulnak, átadva helyüket a negatív modalitásoknak.

A különböző integrációs modellek lehetőséget kínálnak e változások dimenzióinak pontos jellemzésére. Beck megközelítése szerint a késő modernitásban a természeti és társadalmi katasztrófáktól való félelem tekinthető a társadalmasulás meghatározó keretfeltételének. Minthogy a társadalom nem kínál fel többé biztosítékokat arra nézve, hogy kezelni képes ezeket, így az egyén magára marad e feladattal. E – dezintegrált állapotban kifejeződő – holtpontról való elmozdulás kényszere az, ami a társadalmasulás új formáját megalapozza. Ez egyrészt az individualizáció logikáján alapul, amennyiben egyéni életutak és stratégiák kidolgozását feltételezi, másrészt a reflexivitás fokozódásán, amennyiben aprólékos kockázatbecslési folyamatok sorozatára támaszkodik. Abból fakadóan, hogy az egyszerre individualizált és reflexív társadalmasulási formák keretei között nagy az egyének mozgásteret, dinamikus, ugyanakkor instabil konstellációk jönnek létre. Az alapjukul szolgáló negatív igazodáskényszer csupán addig tartja fenn őket, amíg az egyéni kockázatbecslésekben veszélyesebbnek tűnik a kereteik közül történő kilépés a pillanatnyi alkalmazkodásnál.

Castells a globális pénzpiacok kialakulása előtt álló technikai és szabályozási akadályok elhárulását tekinti meghatározónak a késő modernitás integrációs vi-

szonyaira nézve. Abból fakadóan, hogy a lokálisan megtermelt javak e globális keresleti-kínálati viszonyok alapján kerülnek beárazásra, a munka világa ez utóbbi szempontjaihoz kénytelen alkalmazkodni. Mindebből pedig az következik, hogy a lokális integrációs mechanizmusok súlya csökken, miközben a globális kapcsolódást lehetővé tevő hálózati logika meghatározóvá válik. Ebben a helyzetben a gazdasági és politikai térben tevékenykedő egyéni és szervezeti aktorokat egyaránt a globálisból fakadó kiszámíthatatlanság és veszélyek motiválják az azoktól védelmet kínáló együttműködésekben való részvételre. Miközben a globalizáció kihívásait kezelni hivatott hálózatok magukban hordozzák annak lehetőségét, hogy a megváltozott társadalmi térben a cselekvők hatékonyan képviseljék – gazdasági vagy éppen politikai – érdekeiket, egyúttal maguk is hozzájárulnak e kihívások felerősödéséhez. Kiagyazó hatásuk lévén, e valós időben reagálni képes, ám hosszú távú, kiszámítható megoldást fel nem kínáló hálózatok valójában maguk is fenntartják a globalizációból fakadó kontingenciákat. Így az alapjukul szolgáló negatív igazodás-motiváció csak addig képes stabilizálni működésüket, amíg a szétkapcsolódásuk nem tűnik hatékonyabb alternatívának.

A késő modernitás elméleteiben felbukkanó integrációs modellekkel kapcsolatban elméleti lehetőségként fel lehet vetni a pozitív igazodás-motiváció szerinti modalitásokra vonatkozó kérdést is. Ebből a szempontból az egyéni reflexivitás az autonómiának, a hálózatosodás a tér és idő transzcendálásának, az információ a hozzáférhető adatok korlátatlanságának az ígérését hordozza magában. Azonban tekintve, hogy a késő modernitás kordiagnózisai a dezintegráció állandósulásából indulnak ki, e lehetőségek leginkább tényellentétes reményeknek tekinthetők, mintsem intézményesült jelenségeknek. Ezzel összefüggésben ugyanakkor arról sem feledkezhetünk meg, hogy a késő modernitásban a klasszikus modernitás integrációs logikái nem tűnnek el nyomtalanul. Munkamegosztás és jogi-bürokratikus legitimitáció továbbra is szerveznek társadalmi egységeket – azonban anélkül, hogy általános, stabil cselekvéskoordinációs paradigmává válnának. Azáltal, hogy meggyengül a társadalombiztosítási rendszerbe és tudományos szakértői intézményekbe vetett bizalom, és a lokális struktúrákkal globális kényszerek szegeződnek szembe, a késő modernitás dezintegrációs tendenciái a klasszikus modernitás integrációs formáinak modalitását is megváltoztatják. Azok pozitív potenciáljait egyre inkább kiüresítik, és működésüket a különböző képességek kiteljesítésébe vetett hit helyett a különböző veszélyektől való félelemre alapozzák. Ilyenformán a késő modernitás nem egyszerűen az új integrációs mechanizmusok negatív modalitásával jellemezhető, hanem emellett a klasszikus modern integrációs formák modalitásának áthangolásával is:

1. táblázat: A késő modernitás igazodás-motivációi

Integrációs logika	Pozitív igazodás-motiváció	Negatív igazodás-motiváció
Organikus szolidaritás (Durkheim)	(specializáció révén megvalósított közjó)	kiközösítéstől való félelem
Jogi-bürokratikus legitimitás (Weber)	(természet és társadalom hatékony uralása)	irracionalitástól és a hatékonyság hiányától való félelem
Egyéni reflexivitás (Beck)	–	irreverzibilis kockázatoktól való félelem
Hálózat (Castells)	–	globálistól való félelem

A késő modern cselekvő ebben az értelemben nem egyszerűen dezintegrált konstellációban kénytelen boldogulni, hanem sokkal inkább egy olyan térben, amiben magára marad a kompetenciáján adott esetben messze túlmutató feladatokkal. Ez a negatív tartalma annak a folyamatnak, amit a különböző elméletek egyaránt a dezintegrációból fakadó individualizációként ragadnak meg. Minthogy integrációs mechanizmusok immár nem igazítják el sem a munkamegosztás, sem a személyközi viszonyok, sem az interakciók, sem a szervezetek, sem az előrejutás feltételei, sem a kockázatok, sem a szakértelem, sem a lokalitáson túli világ, sem a saját életvilág, sem az érdemesség, sem pedig az adekvátság lehetőségét illetően, így ő maga kénytelen e funkciók kielégítésére képes eszközök után nézni. Ennek során közvetlen rálátása nyílik mindazokra az esetlegességekre, melyeket a premodern és klasszikus modern társadalmak integrációs mechanizmusai elfedtek. Ráadásul hiába talál megoldást e kihívásokra, ha azok integrációs mechanizmusként való stabilizálására – tartós cselekvéskoordinációs formák hiányában – nincs mód. Ebből fakadóan az esetlegességek elárasztják a cselekvőt, állandósítva azt az élményt, hogy feloldásuk nem társadalmazható, és ezzel összefüggésben csupán ideiglenes lehet. A kontingenciák kezelésére képes integrációs formák stabilizálhatatlanságából fakadóan a hozzájuk való viszonyt fenomenológiai szempontból végső soron a félelem hangoltsága jellemzi: a várakozási horizonton csak az jelenik meg bizonyossággként, hogy újabb és újabb esetlegességek és veszélyek bukkannak fel az élet minden területén, miközben az *ad hoc* megoldások nem rejtik magukban a hosszú távú biztonság lehetőségét. Az alábbi fejezetben ezen állapot fenomenológiai sajátosságait igyekszem részletesebben bemutatni, azon szubsztantív elemzéseken keresztül, melyek a félelem szociológiai összefüggéseit vizsgálják.

A negatív integrációtól a félelem kultúrájáig

Ahogy a fenti elemzésekből kiderül, a késő modernitás igazodás-motivációját első sorban a félelem logikája határozza meg. Ez a belátás teremt kapcsolódási pontot azokhoz a társadalomelméleti hagyományhoz csak közvetve kötődő kriminológiai, kultúratudományi leírásokhoz, melyek a félelem expanzióját elemzik. Ezekre olyan vizsgálódásokként tekintek, melyek egy diskurzus születését és működését próbálják bemutatni, elsősorban tartalmi szempontból. Abban az értelemben kiegészítik

a társadalomelméleti elemzéseket, hogy rámutatnak, milyen fenomenológiai reakciókat szül az a konstelláció, amit strukturális szinten a negatív igazodás-motiváció túlsúlyba kerüléseként mutattam be. A késő modernitás integrációs viszonyainak azonosítása ilyenformán a félelem szociológiájának társadalomelméleti megalapozásaként is értelmezhető. E két kutatási terület összekapcsolása révén lehetőség nyílik a negatív integráció szubsztantív következményeinek bemutatására. A negatív igazodás-motiváció dominanciája nem csupán abban az értelemben okoz társadalmi szenvedést, hogy – felszámolva a remény és bizalom horizontját – instabil állapotot eredményez, hanem azáltal is, hogy a veszélyelkerülés szempontjaira redukálva a cselekvőperspektívát, potenciálisan a félelem börtönébe zárja az aktorokat. Az alábbiakban ennek illusztrálása céljából tekintek át néhány olyan elemzést, ami a félelem késő modern társadalmi konstrukciójának különböző aspektusait vizsgálja, előkészítve annak bemutatását, hogy miként kapcsolódnak ezek a negatív igazodás-motiváció ideáltipikus formáihoz.

A félelem empirikus megnyilvánulásait kutató társadalomtudományi elemzések egyik nagy csoportját azok a megközelítések alkotják, melyek a félelem általánossá váló kultúrájának kialakulását elemzik. Glassner álláspontja szerint a nyilvánosságban konstruált félelmek korántsem öncélúak: elsősorban a figyelem terelésére használjuk őket (1999). A média által botrányként, rémtörténetként vagy szenzációként bemutatott olyan kis valószínűségű, ám nagy hatású események, mint az extrém bűncselekmények (pl. sorozatgyilkosság) vagy katasztrófák, lehetővé tesznek arra, hogy a sorscsapásszerű veszélyek kerüljenek fókuszba, és ezzel párhuzamosan elterelődjön a figyelem a kisebb volumenű, ám annál nagyobb eséllyel bekövetkező problémákról.⁷ Ezt kiegészítve Furedi azt hangsúlyozza, hogy a félelem egyre inkább eloldódik a személyes tapasztalatoktól, és egy érzelmi reakció helyett a világhoz való viszonyulás alapjává válik. Ennek következtében a minket körülvevő világ alapvetően ellenséges, fenyegető közegként jelenik meg, amelyhez a gyanakvás perspektíváján keresztül viszonyulunk. A környezetszennyezés, globális felmelegedés vagy éppen egy esetleges nukleáris konfliktus veszélyeire figyelmeztető szakértői diagnózisok abban az értelemben párhuzamba állíthatók a vallások apokaliptikus vízióival, hogy szintén az emberiség pusztulásának lehetőségét vetítik előre, ugyanakkor ezért nem valamilyen isteni entitást, hanem az emberi tevékenységet teszik felelőssé. Ennek nem szándékolt következménye az ember önmagával szembeni bizalmatlanságának fokozódása, ami egyfajta generalizált mizantropiához vezet (Furedi 2006).

A fentihez hasonló általános kulturális magyarázatok annak ellenére, hogy fontos elemeit villantják fel a félelem társadalmi konstrukciójának, mégis komoly hiányosságokkal jellemezhetők. Mindenekelőtt amiatt, hogy sem nem tekinthetők kellőképp differenciáltnak empirikus szinten, sem nem elég szisztematikusak társa-

7 A félelem média általi konstrukciójának hazai vizsgálatához lásd: Bernáth–Messing (2017).

dalomelméletileg. Leginkább olyan heurisztikus fenomenológiai leírásoknak tekinthetők, melyek a média világában központi szerepet játszó félelmek listáját adják, anélkül azonban, hogy azok tényleges társadalmi mechanizmusokkal való összefüggéseikhez hozzáférnének. Azonban a félelem társadalmi konstrukciójának folyamata korántsem redukálható a kulturális szintre. Az, hogy mi válik félelmetessé, kik számára válik félelmetessé és mi történik a félelemmel, egy komplex mikro- és makroszintű lehetőségtérben dől el, melynek működése empirikus elemzések segítségével tárható fel (Tudor 2003). Simon az amerikai „bűnözés elleni háború” hatásait vizsgálva arra tesz kísérletet, hogy számba vegye, milyen szerepet játszik a büntől való félelem a 20. század második felének – foucault-i értelemben vett – kormányzási („gouvernementalité”) gyakorlatában.⁸ A bűn révén történő kormányzásnak nem egyszerűen az attól való félelem alkotja a lényegét, hanem sokkal inkább az, hogy az anticipált bűncselekmények elhárításának a logikája kezdi szervezni mindazokat a hatalmi relációkat, melyek mikro- és makroszinten keretezik a társulásokat, amennyiben az ellenük való küzdelem a legitimitás legfontosabb forrása. Ahelyett, hogy a bűn egy társadalmi probléma lenne sok egyéb mellett, a *par excellence* társadalmi problémává válik. Így a kontrollálására tett kísérletek a törvényhozás és igazságszolgáltatás mellett a privat szférán is nyomot hagynak (Simon 2007).

Skoll álláspontja szerint a félelem kultúrája elsősorban instrumentális célokat szolgál, amennyiben a késő modern kapitalizmusban az uralkodó osztályok hegemóniáját erősíti. Ebben az értelemben a különböző típusú félelmeknek politikai gazdaságtani funkciót tulajdoníthatunk: azok szerepe nem más, mint az osztályfeszültségek kontrollált mederbe történő becsatornázása és ezáltal a tömegek feletti hegemonia biztosítása (Skoll 2010). Az idegentől való félelem extrém felerősödésében a 2000-es években a terrorizmus sokkoló traumái és a hozzájuk kapcsolódó értelmezések egyaránt kitüntetett szerepet játszottak. Minthogy a terroreseményekre kitüntetett médiafigyelem irányul, egy megrémített választói akaratot generálnak, amelyhez igazodva a politikai döntéshozók a „biztonságosítás” (securization) logikája szerinti intézkedéseket hoznak, ezáltal is tovább fokozva a veszélyekre irányuló figyelmet (Altheide 2006).⁹

A félelem kultúrájának különböző elemzéseit áttekintve megállapítható, hogy csupán korlátozottan vagy egyáltalán nem tesznek kísérletet azon integrációs mechanizmusok azonosítására, melyeken keresztül a félelem kultúrája mikro- és makroszinten újratermelődik. Erre vonatkozó szisztematikus elemzés hiányában nincs alapunk feltételezni sem azt, hogy a félelem a média által öncélúan konstruált „korszellem” (Glassner, Furedi) lenne, de azt sem, hogy egyszerűen a kormányzásnak (Simon) vagy a tömegek kontrollálásának (Skoll, Altheide) eszköze. Ehelyett abból a – fenti belátásokat korántsem kizáró, sokkal inkább szintetizáló – hipotézisből

8 A bűnözéssel kapcsolatos hazai vizsgálatok az áldozattá válás esélyétől többnyire független, erős területi különbségekre utalnak (Kó 2005; Tóth–Horváth 2015).

9 Az idegenektől és bevándorlástól való félelem hazai összefüggéseire lásd: Messing–Ságvári (2016); Simonovits (2016); Zakariás (2016).

indulhatunk ki, hogy a félelem kultúrája a késő modernitás integrációs válságának fenomenológiai következménye. Ahogy az élet legkülönbözőbb területein negatív igazodás-motiváció válik dominánssá, úgy végső soron a késő modern társadalmak szerkezetváltozása járul hozzá annak felerősödéséhez, a legkülönbözőbb társadalmi terekben egyaránt megnövelve a különböző formáira való fogékonyságot. A félelem szociológiájának fent bemutatott megközelítéseivel szemben ez a konceptualizálás lehetővé teszi azoknak a mechanizmusoknak a pontos detektálását (és akár falszifikációját) is, melyek létrehozzák és fenntartják a félelem kultúráját. Ennek áttekintésére az 1. táblázatban felsorolt integrációs logikák által szervezett társulási formák és a félelem szubsztantív elemzései közti kapcsolatot összefoglaló táblázat kínál lehetőséget.

2. táblázat: A félelem mintázatai és a negatív igazodás-motiváció típusai közti kapcsolat

A félelem funkciója	A félelem konstruálója	A félelem paradigmaticus tárgya	A kapcsolódó negatív igazodás-motiváció
A félelem mint a figyelem terelésének eszköze	média	extrém bűncselekmény, katasztrófák	az irracionalitástól és hatékonyság hiányától való félelem (Weber)
A félelem mint a társadalmi kontroll, kormányzás eszköze	jogi-diszkurzív hatalom (büntető állam)	áldozattá válás, a normalitástól való eltérés	a kiközösítéstől való félelem (Durkheim)
A félelem mint a világhoz való viszonyulás alapja	tudomány, média	a világ irreverzibilis átalakítása (környezetszennyezés), technika (atomenergia), a másik mint megbízhatatlan cselekvő (mizantropia)	az irreverzibilis kockázatoktól való félelem (Beck)
A félelem mint az uralkodó osztályok hegemoniájának biztosítéka (az idegen instrumentálizálása)	szimbolikus (média) és tényleges erőszak (elzárás technikái)	bevándorlók, menedékkérők, terror	a globálistól való félelem (Castells)

A 2. táblázat azt hivatott bemutatni, hogy a félelem társadalmi konstrukciójára vonatkozó különböző elemzések a negatív igazodás-motiváció mely formáival hozhatók összefüggésbe. Azokban a konstellációkban, melyeket az irracionalitástól és a hatékonyság hiányától való félelem jellemez, a jogi-bürokratikus legitimáció egy olyan formája jelenik meg, mely szerint eljárók egyfelől nem bíznak a formális racionalitásban, csupán jobb híján támaszkodnak rá; másfelől nem pragmatikusan viszonyulnak hozzá, hanem adott esetben túlzó elvárásokat fogalmaznak meg vele szemben. E kétellyel átítatott konstellációkhoz a média által generált, figyelem terelésére felhasznált rettegés azért kapcsolódik jó eséllyel, mert eszközöket kínál a valós félelemek elleplezésére és a felemás integrációs viszonyok stabilizálására. A sorsszerű, drámai eseményekre való fókuszálás elfedi az intézmények hatékonysá-

gának hiányát, amennyiben elháríthatatlanként, vagyis az intézmények hatókörén kívülként jeleníti meg a rosszat. Ezáltal pedig, ha legitimálni nem is képes az intézményeket, mégis alapot szolgáltat fenntartásukra és semlegesíti a megújításukra vonatkozó törekvéseket.

Azokban a társulásokban, ahol a cselekvők a kiközösítés fenyegetésétől tartva csatlakoznak a munkamegosztás rendszeréhez, megszűnik a társadalommal való őszinte azonosulás, és átadja helyét egy kényszeredett, kedvetlen együttműködésnek. Ilyen értelemben az organikus szolidaritáshoz negatív igazodás-motivációval igazodó cselekvők egyszerre félnek attól, hogy a közös normák által – hozzájuk hasonlóan – nem kontrollált társak áldozataivá válnak, valamint attól, hogy a kiüresedett normatív keretek meglévő látszatukat is elvesztik, és átadják helyüket egy kaotikus állapotnak. E félelemnek táptalajául szolgálnak a legitimitás hiányát elleplezni képes felügyeleti és kontrolltechnikák, melyek látványos intézkedésekkel látnak hozzá a devianciák szankcionálásához és megbélyegzéséhez. Ezek, bár feloldani nem képesek az anómiát, a szolidaritás nyílt megkérdőjelezését és az ebből fakadó káoszt mégis képesek elodázni.

Azokban a helyzetekben, melyeket a fizikai és társadalmi világgal szembeni bizalmatlanság jellemez, a társadalmassulás mozgatórugója a hétköznapi életet folyamatosan fenyegető konkrét veszélyekre való reflexió lesz. E konstellációkban a félelem a világhoz való viszonyulás alapjává válik: olyan horizontként jelenik meg, ahol a cselekvők el vannak idegenedve másoktól és a természettől egyaránt, és nem látnak esélyt a felmerülő kihívások személyes kezelésére. A társadalmi kockázatmenedzsment révén kezelhetetlennek bizonyuló félelemmel való megküzdésre lehetőséget teremt az, ha a veszélyek elhárítását az egyének a maguk kezébe veszik. Mindebből az egyéni reflexivitás ambivalens expanziója következik, amennyiben az egyéni kompetenciákat jó eséllyel meghaladó feladat hárul a cselekvőre. Bár a reflexivitás e formái az autonóm cselekvés kifejeződésének tekinthetők, kényszeres jellegükből fakadóan egy szorongásteli állapotot is stabilizálnak.

Azokban a konstellációkban, ahol a cselekvők a globalizációból fakadó veszélyek elkerülése érdekében létesítenek hálózatokat, az együttműködést beárnyékolják a saját közösség bizonytalanságából fakadó félelemmel. A globális fenyegetések bizalomvesztésre utalnak: attól való félelemre, hogy a lokális társadalom nem képes helytállni a nemzetközi versenyben és adekvát módon reagálni a külső kihívásokra. Mindez a külső ellenségkép hangsúlyozásának felerősödését valószínűsíti: ettől várható ugyanis, ha nem is a saját csoport iránti bizalom helyreállítása, de legalábbis az idegennel szembeni összezárás. Az ilyen értelemben tényleges azonosulás hiányával jellemezhető összefogás bár lehetőséget kínál egy a globális veszélyekkel szemben védelmet kínáló protekcionizmus számára (globálissal való szimbolikus konfrontáció), ám egyúttal stabilizálja a kollektív önbizalomhiányt, valamint a kapcsolódó félelmeket is.

Természetesen a negatív igazodás-motiváción alapuló, különböző integrációs logika szerint szerveződő társadalmi terek és a félelem típusai közti összefüggések sémája korántsem a teljesség vagy konkluzivitás igényével lép fel. Leginkább olyan hipotézisnek tekinthető, mely empirikus tesztelést igényel, miközben potenciálisan kiegészítésre szorul. Ahhoz, hogy a félelem kultúrája mögött meghúzódó társadalmi mechanizmusokat pontosan azonosíthassuk, empirikus tisztázást igényel, hogy a negatív igazodás-motiváció milyen integrációs mintázatai tekinthetők tipikusnak, ezek milyen félelemmintázatokat valószínűsítenek, és milyen feltételek járulhatnak hozzá hatásuk semlegesítéséhez. E kérdések jelölik ki jelen vizsgálódások folytatásának irányát, hozzásegítve a késő modern állapot egy központi fontosságú elemének társadalomelméleti igényű megértéséhez. Ezen összefüggések minél pontosabb feltérképezése ugyanakkor nem csupán teoretikus hozadékkal járhat: a félelem kultúrájával összefüggő társadalmi szenvedések csökkentésére törekvő praxis számára is nélkülözhetetlen. Ehhez kulcsot a negatív igazodás-motiváció szintjén lokalizálható zavarok felszámolása szolgáltat, akár pozitív alternatívák felmutatása, akár a félelemtől eltérő megküzdési stratégiák felmutatása révén.

Abstract: The article provides theoretical tools for the sociological analysis of fear and scrutinizes the relationship of fear and modernization. First, the negative (the self-limitation of unlimited freedom based on anticipated threats) and positive (self-limitation based on anticipated gains from social involvement) motivational basis of social integration is elaborated. Second, the modalities of classical modern integration mechanisms (organic solidarity, legal-bureaucratic legitimacy, communicative action, system) are elaborated, and an attempt is made to evaluate their respective contribution. Third, based on the models of risk and network society, the consequences of late modern tendencies are analysed, including the expansion of negative motivation for cooperation and the reconfiguration of previous mechanisms of action coordination. Finally, empirical analyses of contemporary fear are reinterpreted with the help of this model by linking negative modalities of integration with specific patterns of fear.

Keywords: social contract, social integration, modernization, fear

Irodalom

- Altheide, D. L. (2006): *Terrorism and the Politics of Fear*. Oxford: Altamira Press.
<https://doi.org/10.2307/j.ctt183p6n7.9>.
- Beck, U. (2003): *Kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest: Századvég.
- Berlin, I. (1990): A szabadság két fogalma. In uő.: *Négy esszé a szabadságról*. Budapest: Európa.
- Bernáth G. – Messing V. (2017): Biztonsági fenyegetés vagy humanitárius katasztrófa? A politikai jelentésképzés és beszivárgása a médiába. *Médiakutató*, 18(1–2), 33–53.

- Castells, M. (2010): *The Information Age: Economy, Society, and Culture. Volume I, The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell Publishers. <https://doi.org/10.1080/1369118x.2016.1151066>.
- Durkheim, É. (2000): *Az öngyilkosság. Szociológiai tanulmány*. Budapest: Osiris.
- Durkheim, É. (2001): *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest: Osiris.
- Furedi, F. (2006): *Culture of Fear Revisited. Risk-taking and the Morality of Low Expectation*. New York: Continuum. <https://doi.org/10.5040/9781474212427>.
- Glassner, B. (1999): *The Culture of Fear: Why Americans Are Afraid of the Wrong Things*. New York: Basic Books.
- Habermas, J. (2011): *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest: Gondolat.
- Hobbes, Th. (1999): *Leviatán (vagy az egyházi és világi állam formája és hatalma)*. Budapest: Kossuth.
- Kó J. (2005): Félelem keletről nyugatra: A bűnözéstől való félelem területi sajátosságai Magyarországon. *Kriminológiai tanulmányok*, 42. Online letöltés: http://www.okri.hu/images/stories/KT/kt42_2005_sec.pdf (2018. 02. 14.).
- Ludassy M. (1999): *Leviatán – természetünk mesterséges szörnyszülőtte. Előszó a Leviatán magyar kiadásához*. Budapest: Kossuth. I. kötet, 7–66.
- Ludassy M. (1978): Utószó. In Rousseau: *Értekezések és filozófiai levelek*. Budapest: Magyar Helikon, 813–858.
- Messing V. – Ságvári B. (2016): „Ahogy »másokhoz« viszonyulunk, az tükrözi azt, amilyenek magunk vagyunk.” A magyarországi idegenellenesség okairól. *socio.hu*, 2. 10.18030/socio.hu.2016.2.17.
- Parsons, T. – Shils, E. (1951): *Toward a General Theory of Action*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press. <https://doi.org/10.4159/harvard.9780674863507>.
- Riley, P. (1982): *Will and Political Legitimacy: A Critical Exposition of Social Contract Theory in Hobbes, Locke, Rousseau, Kant, and Hegel*. Harvard University Press.
- Rousseau, J.-J. (1978): *Értekezés a tudományokról és erkölcsökről*. In uő.: *Értekezések és filozófiai levelek*. Budapest: Magyar Helikon, 5–39.
- Rousseau, J.-J. (1997): *A társadalmi szerződésről*. Budapest: PannonKlett.
- Simonovits, B. (2016): Realistic and symbolic threats. The social basis of mass-migration related fear in contemporary Hungary. *Review of Sociology*, 26(4), 53–73.
- Sik D. (2015): *A modernitás rétegei*. Budapest: ELTE–Eötvös.
- Skoll, G.R. (2010): *Social Theory of Fear: Terror, Torture, and Death in a Post-Capitalist World*. New York: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/9780230112636_5.
- Simon, J. (2007): *Governing Through Crime: How the War on Crime Transformed American Democracy and Created a Culture of Fear*. Oxford: Oxford University Press.
- Tóth P. – Horváth H. (2015): A szubjektív biztonságérzetet befolyásoló tényezők Magyarországon In Tóth, P. – Bugovics, Z. (szerk.): *Gazdasági és társadalmi konfliktusok a szubjektív jóllét és biztonságérzet megközelítésében*. Budapest: L'Harmattan, 189–211.

- Tudor, A. (2003): A (macro) sociology of fear. *Sociological Review*, 51(2), 238–256. <https://doi.org/10.1111/1467-954x.00417>.
- Weber, M. (1987): *Gazdaság és társadalom*. Budapest: KJK.
- Weber, M. (1995): *A tudomány és a politika mint hivatás*. Budapest: Kossuth.
- Zakariás I. (2016): A menekültek civil segítése: attitűdök és morális érvek. *Régió*, 24(4), 61–87. <https://doi.org/10.17355/rkkpt.v24i4.137>.